

Josef ŠAUR
(Brno)

Historie, historiografie a literární věda

История, историография и литературоведение

Статья посвящена проблематике методологического переплетения исторической науки и историографии с другими науками, в особенности с литературоведением. Переплетение (методологическое) двух дисциплин, по мнению автора, может вести к их взаимообогащению и способствовать их развитию. Это можно показать на примере двух исторических школ – школа «Анналов» и государственная школа в русской историографии. В первой из них сыграла свою роль география, во второй на работу историков повлияло правоведение. В общем можно сказать, что историческая наука и филология были очень близки друг к другу (именно в XIX веке). Историки часто выбирали во время учебы в университете в качестве второй специальности филологию. Однако постепенно эти две дисциплины отдалялись и их взаимоотношение становилось «кооперацией» - историку невозможно обойтись без знания языка исследуемой страны или региона, а литературоведу нельзя работать без знания основных исторических данных. Таким образом обе науки предоставляют друг другу скорее знания, чем методологию своей работы.

Американец Х. Уайт в своих работах доказал, что текст историка ни как не отличается от литературного текста. Оба, по мнению Уайта, – фикция. С Уайтом можно не согласиться полностью, но сегодня уже несомненно, что исследования историографические (т. е. исследования текстов историков) требуют сотрудничества истории и филологии (прежде всего литературоведения). До сих пор историки, изучая тексты своих предшественников сосредоточивались на их содержании, почти не обращая внимание на их форму, на

их язык, на способы, которыми историографические тексты написаны. Преодолеть это ограничение может помочь использование историками методологии литературоведения. Автор показывает успешность такого приема на примере книги чешского историка Милана Ржепы *«Поэтика чешской историографии»*.

History, Historiography and Literary Criticism/Scholarship

The article focuses on methodological penetration of various humanities and social sciences, mainly literary criticism and history. This penetration can lead to the enrichment of history and to contribute to methodological development. The author demonstrates this situation on the two examples – the two historical schools – school “Annales” and the so-called “State School of Russian Historiography”. He also shows that the cooperation of history and literary criticism can be very useful for the research of historiographic texts.

Areálová, resp. filologicko-areálová studia, tak jak byla koncipována na brněnském Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, navazují na autochtonní tradice slavistických bádání 18. a 19. století a Josefa Dobrovského a předpokládají obohacení filologického bádání o přístupy blízkých a příbuzných vědních oborů. Vytvoření komplexního areálového přístupu má umožnit překonat imanentní uzavřenost filologie a zároveň pomocí oborového prolínání dospět k hlubšímu pochopení procesů a jevů v určitém prostoru (areálu), které nemůže nabídnout bádání vedené odděleně v rámci jednotlivých uzavřených disciplín. Podívejme se krátce na možnosti součinnosti, spolupráce a sdílení pracovních metod historie, historiografie a literární vědy.¹ Vzhledem k omezenému prostoru se ve výkladu soustředím jen na některé aspekty zvoleného tématu, které budou ilustrovány několika příklady z dějin zmíněných věd.

Současná historická věda se (slovy Georga Iggerse) nachází v době „postmoderní výzvy“ tj. v době hledání kudy dál. Na západě se tento jev projevil už od šedesátých let 20. století, u nás a vlastně v celém tzv. východním bloku až po pádu komunismu. Právě v prostoru postkomunistických zemí se toto hledání neslo a nese nejen v duchu přirozeného vývoje vědní disciplíny, neboť k proměnam pohledu na dějiny dochází neustále, ale také v duchu vyrovnávání se s vnuceným myšlenkovým zabrzděním, které jakkoliv mohlo být prezentováno jako ideové zkvalitnění, vedlo do slepé uličky. Historie v této situaci přirozeně není sama a

¹ K filologicko-areálovým studiím více srov. např. Ivo Pospíšil (ed.): *Areál–sociální vědy–filologie*. Brno 2002; Ivo Pospíšil: *Co je to areálový výzkum. Cíle, metody, problémové okruhy, tendence a příklady*. In: Břetislav Horyna–Josef Krob (eds.): *Cesty k vědě. Jak správně myslet a psát*. Olomouc 2007, s. 90–108.

Historie, historiografie a literární věda

podobné osudy sdílí všechny humanitní disciplíny.² Možností jak uniknout z této slepé uličky se nabízelo více, přičemž jako nejnosnější se jevily dvě z nich – (1) navázání na vlastní autochtonní tradice násilně přervané příchodem komunistického režimu a (2) obohacení o impulzy z jiných disciplín, přičemž obě možnosti v sobě kombinují již zmíněná filologicko-areálová studia. K oběma naznačeným východiskům poznamenejme, že jich nebylo užito ani zdaleka poprvé, naopak obě možnosti můžeme považovat za přirozenou součást vývoje vědy.

Historická zkušenost nám ukazuje, že organické propojení historie a jiné vědní disciplíny může být velmi přínosné a představovat inovativní impulz. Ukažme si to na dvou příkladech. Prvním je škola *Annales* – asi vůbec neznámější historická škola všech dob, která zásadním způsobem ovlivnila vývoj euroatlantické historické vědy 20. století, přičemž její vliv přetrvává částečně dodnes. Svoji roli sehrál při formování nového přístupu k dějinám ve škole *Annales* zeměpis. Zatímco většina držitelů kateder na německých univerzitách ve 2. polovině 19. století studovala jako druhý obor filologii (především se jednalo o klasickou filologii), ve Francii byl povinnou součástí agrégation, zkoušky vyžadované jako předpoklad univerzitní kariéry, zeměpis. Ten se na konci 19. století etabloval jako akademická disciplína, byl však zaměřen více na historické a kulturní aspekty. Škola *Annales* vycházela z pojetí zeměpisu člověka Paula Vidala de la Blache, který odmítl geografický determinismus svého současníka Němce Friedricha Ratzela. Odtud pramenil důraz historiků školy *Annales* na zkoumání různých historických entit v rámci určitého geografického a kulturního regionu patrný v celé škole počínaje Lucienem Febvrem a jeho knihou *Filip II. a Franche-Comté* z roku 1911. Je třeba také poznamenat, že zrod této francouzské školy by byl nemyslitelný bez Durkheimovy sociologie.³

Druhý příklad pochází z ruské historické vědy. Ve druhé čtvrtině 19. století kralovala v pojetí ruské historie karamzinovsko-pogodinská koncepce. Karamzinovo vidění dějin představené v *Istorii gosudarstva Rossijskogo* bylo silně kritizováno tehdejšími historiky – nejvýrazněji se proti němu postavili Nikolaj A. Polevoj, Michail T. Kačenovskij a skeptická škola, která je s jeho jménem spojována. Karamzinova *Istorija* se stala „bestsellerem“ tehdejší ruské inteligence a málokoho zajímalo, že se více než o vědecké dílo jednalo o dílo literární. Karamzinovo i Pogodinovo pojetí ruské historie splňovalo představu carského režimu o oficiálních státních dějinách. Oba znesvářené tábory, tj. Karamzinovy a Pogodinovy příznivci na straně jedné a stoupenci historické koncepce Polevého a

² Např. se objevily hlasy, tvrdící, že se literární věda ocitla na konci 20. století v krizi. K tomu srov. např. Lenka Rezníková: *Kompetence a autonomie. Obrat literární vědy ke kulturním vědám*. In: *Kultura jako téma a problém dějepiscectví*. K vydání připravili Tomáš Borovský, Jiří Hanuš a Milan Řepa. Brno 2006, s. 49–61.

³ Srov. Georg G. Iggers: *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*. Praha 2002, s. 51–63.

Kačenovského na straně druhé, se vyhoceným vymezením vůči „těm druhým“ dostávaly do slepé uličky. Impulz k dalšímu rozvoji historické vědy přineslo až propojení historie a právní vědy v podobě tzv. státní (či někdy právní nebo též státoprávní) školy, s níž je spojena pětice „historiků“ ve dvou generacích – v první Konstantin D. Kavelin, Sergej M. Solov’jev a Boris N. Čičerin a ve druhé Vasilij I. Sergejevič a Alexandr D. Gradovskij. Z této pětice se jen o jednom dá říci, že byl historikem v pravém slova smyslu – o Solov’jevovi. Ten historii vystudoval a následně působil jako profesor ruských dějin v Moskvě. Ostatní byli absolventi a profesori právnických fakult v Moskvě a Santk-Petěrburgu, proto jsem je výše označil za historiky v uvozovkách.⁴ Ne náhodou ve stejné době, kdy tato škola vznikala (přelom 40. a 50. let 19. století) působil v Moskvě v úzkém napojení na „gosudarstvenniki“, jak byli označováni, avšak mimo jejich školu, Timofej N. Granovskij, který sice zaujímal katedru všeobecných dějin, byť byl původním vzděláním právník. Badatelský impulz vyslaný tzv. státní školou ruské historiografii druhé poloviny 19. století byl tak obrovský, že pozdější sovětsí badatelé do ní řadili mnoho historiků, kteří s ní již měli jen pramálo společného. Řada historiků se hlásila také ke Granovskému a Klučevskij dokonce prohlásil o ruských historických konce 19. století, že „všichni jsme více či méně žáci Granovského“.⁵ Podobně jako u školy Annales musíme pro úplnost poznamenat, že právní věda nebyla jediným impulzem vedoucím k rozvoji nového přístupu k ruským dějinám.⁵

Na obou výše uvedených příkladech je důležitý jeden společný fakt, a sice že ona druhá disciplína (tj. zeměpis v případě školy Annales a právní věda v případě státní školy),⁶ s níž je spojeno inovační rozvíjení historické vědy, není svobodnou metodologickou volbou historika, ale naopak je součástí jeho vzdělání. Není tedy s historií propojována vědomě, ale zcela nevědomě, přičemž stojí vlastně v pozadí. Historikové obou zmíněných škol si tak vlastně tuto druhou disciplínu nezvolili, ale jsou jí ovlivněni už při jejich vzdělávání a odborném formování. Podobně mohou dnes fungovat filologicko-areálová studia, v jejichž rámci musí student absolvovat přednášky a semináře z různých oborů, čímž se mu dostává širšího

⁴ Zde je však třeba připomenout, že studium na ruských univerzitách bylo v 19. století více mezioborové a studenti, tak získávali znalosti i z dalších disciplín. Více se k tomu vrátím později.

⁵ Ke státní škole srov. Raisa A. Kirejeva: *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*. Moskva 2004; Klasuse-Detleva Grothusen: *Die Historische Rechtsschule Russland: Ein Beitrag zur russischen Geistesgeschichte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Giessen 1962; Natalija V. Illerickaja: *Istoriko-juridičeskije napravlenije v ruskoj istoriografii vtoroj poloviny XIX veka*. Moskva 1998; Radomír Vlček: *K historické koncepci ruské státoprávní školy*. Slovanský přehled 90, 1984, 2, s. 110–121.

⁶ Jen pro upřesnění je třeba říci, že v případě státní školy v Rusku, byla vlastně onou „druhou“ disciplínou historie, která se připojovala k jejich hlavnímu oboru – právní vědě.

Historie, historiografie a literární věda

vzdělání než v rámci jedné disciplíny a je tak ovlivněn metodologií a způsobem bádání více oborů a aniž by si to uvědomoval, stávají se imanentní součástí jeho vědeckého nazírání.

Vraťme se nyní zpět k původní úvaze o metodologickém propojování historie s jinými disciplínami. V rámci těchto mezioborových námluv se nejvíce prosazovaly vědy sociální (především politologie a sociologie, na níž je mj. postavena i dnes velmi protěžovaná gender history), jejichž symbióza s historií má sice starší kořeny, sahající až do konce 19. století,⁷ nicméně současné ohlížení se historiků po nových impulzech pocházejících ze sociálních věd dosahuje nebývalé úrovně a jen budoucnost ukáže, nakolik se jednalo o konstruktivní a přínosný postup a nakolik šlo o mechanické přejímání. Jakoby v pozadí zůstávala a stále zůstává filologie, která byla v historickém bádání přítomna v určité míře vždy, stejně jako se literární věda nikdy neobešla bez historického rozměru. Blízkost obou disciplín můžeme považovat za pozůstatek 19. století, kdy byly historie i filologie velmi úzce provázány s literaturou. A nejen to – předpokladů k jejich prolnutí bychom našli více. Jak už jsem naznačil výše, v Německu bylo časté, že budoucí historik studoval společně s historií i filologii.⁸ Ještě k hlubšímu propojení historie a filologie docházelo při studiu na ruských univerzitách v 19. na počátku 20. století. Čtyřleté studium se zde skládalo ze dvou částí. V prvních dvou letech studenti filozofických (resp. historicko-filologických) fakult studovali naprosto shodné předměty bez ohledu na obor, který si zvolili. Historikové tak museli projít stejným množstvím základních filologických předmětů jako filologové a naopak. Specializační byly až poslední dva ročníky, avšak i v jejich rámci zůstávaly povinné přednášky i z druhých oborů. Rozdíl ve vědomostech a badatelském aparátu vystudovaných historiků a filologů byl poměrně vágní.⁹ V této souvislosti nelze nepřipomenout názor Jaroslava Bidla, který navštívil moskevskou univerzitu v 90. letech 19. století a tamní propojení historie a filologie v univerzitním vzdělávacím procesu považoval už za přílišné a kladl si otázku, zda to již není na závalu

⁷ V této souvislosti je třeba zmínit především tradici německých hospodářských a sociálních dějin a počátky historické sociologie. Sociologický přístup byl vlastní i českým historikům první poloviny 20. století.

⁸ Jak uvádí G. Iggers ze 141 držitelů stolic na německých univerzitách v letech 1850–1900 jich 87 studovalo jako vedlejší obor filologii (z toho 72 filologii klasickou), 23 teologii nebo filozofii, 10 ekonomii a 12 zeměpis. Srov. Georg G. Iggers: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 52.

⁹ Srov. V. I. Česnokov: *Pravitel'stvo i razvitije struktury istoričeskich kafedr i nauk v universitetach Rossii (po universitetskím ustavam 1804–1869 godov)*. In: Rossijskije university v XIX - načale XX veka 1. Voronež 1993, s. 18–38; týž: *Puti formirovanija i charakternyje čerty sistemy universitetskogo istoričeskogo obrazovanija v dorevoljucionnoj Rossii*. In: Rossijskije university v XIX - načale XX veka 2. Voronež 1998, 3–29.

samotného studia historie.¹⁰ Nicméně v 19. století, kdy se věda postupně profesionalizovala, bylo mezioborové prolínání poměrně běžnou záležitostí. Snad nejlépe se to dá ukázat na pojetí slavistiky jako širší disciplíny zahrnující sice primárně filologii, ale také historii a etnologii apod.

I přes řadu okolností, které sváděly historii a filologii k sobě, nedošlo k jejich výraznějšímu propojení. Vztah historie a filologie se postupnou profesionalizací obou oborů proměnil v jakousi vzájemně výhodnou koexistenci. Filologie dává historikovi jazykové kompetence ke zkoumání určitého národního prostředí či areálu a naopak poučenost historickými fakty poskytuje filologovi vybavení pro diachronní zkoumání předmětu jeho práce. Je však zcela zřejmé, že v této rovině si historie a filologie navzájem nabízejí pouze „prosté“ znalosti, nikoliv však schopnosti či nazírání vlastní jen jedné z nich. Jde tedy o svého druhu badatelský servis, který ať by byl sebe více výhodný, nikdy nebude mít charakter inovačního impulzu; k tomu je třeba jejich hlubší propojení.

Toto hlubší propojení se jeví jako nosné především v historiografii neboli dějinách dějepisectví. Nemám zde ani tak na mysli zkoumání vývoje historické vědy, jako spíše výzkum historických textů. Historik je totiž metodologicky vybaven především ke zkoumání textů pramenné povahy, nicméně ke zkoumání textů psaných za konkrétním účelem a pro konkrétní čtenářskou obec je vybaven nedostatečně (na rozdíl od literárního vědce). Historický text může samozřejmě plnit funkci informativní, což je jeho hlavní účel, resp. tento záměr ho odděluje od jiných, především literárních (rozuměj beletristických) textů. Na druhou stranu nelze popřít, že historické a literární texty mají společné kořeny. Historikovo dílo vždy mělo k literatuře velmi blízko. Ostatně minimálně do konce 18. století byla historie považována za součást literatury, přesněji rétoriky a podle toho na ni také byly kladeny požadavky na její formální podobu. Ne náhodou zakladatelé národních historiografií bývají posledními historiky, kteří se ještě objevují v dějinách literatur. Vinu na tom nesou hlavně sami historikové, kteří se v 19. století v průběhu zvědečňování své disciplíny snažili co nejvíce vzdálit tomuto dědictví, a to okázalým směřováním k domnělé informační objektivitě oddělující je od fabulační a tudíž „nepravdivé“ krásné literatury. To ovšem neznamenalo, že by byl literární sloh historikovi vzdálený. Naopak historikovo dílo podléhalo nejen soudům o informativních kvalitách, ale také o kvalitách vypravěčských, takže si jakousi literárnost uchovávalo vždy.¹¹ Při zkoumání historikova textu lze tedy úspěšně využívat metod jak historikových, tak i literárněvědných.

¹⁰ Srov. Jaroslav Bidlo: *Z ruské univerzity*. Český časopis historický 1898, IV, s. 11–25.

¹¹ Např. Michail N. Pokrovskij prohlásil o pracích svého učitele V. O. Ključevského, kterého jinak velmi kritizoval, že „stranicy kursa Ključevskogo vyderžit srovnenije s ljubym otryvkom turgenevskoj prozy.“ M. N. Pokrovskij: *Izbrannyje proizvedenija*. Kn. 4. Moskva 1967, s. 332.

Historie, historiografie a literární věda

Významný příspěvek k chápání textů z produkce historiků a spisovatelů přinesl Hayden White. Po jeho vystoupení s knihou *Metahistorie. Historická představivost v Evropě 19. století* (*Metahistory. The Historical Imagination in the Nineteenth Century in Europe*, 1973) se mohlo zdát, že historický a literární text opět splynou v jedno. Na příkladu čtyř historiků (Micheleta, Tocquevilla, Ranka a Burkharda) a čtyř filozofů dějin (Hegela, Marxe, Nietzscheho a Croceho) se pokusil ukázat, že historická vyprávění neobsahují žádná kritéria pravdivosti. Proto podle něj není ani zásadní rozdíl mezi historiografií a filozofií dějin. Na základě literárních aspektů historických děl tvrdil, že neexistuje zásadní rozdíl mezi historií a fikcí. Stejně jako u literárního díla forma a výrazové prostředky určují obsah, nelze ani u dějepisného díla oddělit složku obsahovou a formální. Jinými slovy historik při reprezentaci faktů používá literární postupy, čímž se dostává na plochu fikce. Ve svém dalším díle *Tropics of Discourse* White napsal: „Když literární teoretikové hovoří o ‚kontextu‘ literárního díla, často předpokládají, že se tento kontext - ‚historické milieu‘ – vyznačuje konkrétností a dostupností, jaké dílo samotné nikdy nedosáhne: jako by bylo snažší pochopit realitu minulého světa složeného z tisíců historických dokumentů než zkoumat hlubiny jediného literárního díla, které je navíc vědcům snadno dostupné.“¹² Byly to nejen Whiteovy texty, ale také tzv. „lingvistický obrat“, které způsobily zemětřesení nejen v historické vědě, která opět – podobně jako na přelomu 19. a 20. století – musela hájit své nároky na to nazývat se vědou. Ať už se k celé této postmoderní diskuzi postavíme jakkoliv, nebude již nikdy po Whiteově *Metahistorii* možné popřít literární stránku historikovy práce. A právě dějepisickou produkci tak můžeme považovat za průsečík, kde by se měla historie protínat s literární vědou. Ani „čistý“ (ve smyslu oborovém) historik, ani „čistý“ literární vědec nemohou tuto problematiku sami o sobě zachytit celkově. Jeden bez druhého mohou analyzovat jen část těchto artefaktů.

Ukažme si nyní stručně, jakých výsledků v prolínání historické a literární vědy v oblasti dějepisectví bylo dosaženo v českém prostředí. Česká historická věda jen velmi pomalu objevuje literárnost českého dějepisectví. Jaroslav Marek, historik s velkým oborovým přesahem (mj. autor výtečné syntézy *Česká moderní kultura*), zhodnotil svůj zájem o literaturu ve studiích zamýšlejících se nad formální stránkou historikova textu.¹³ Historiografické analýze, jak tuto metodu sám pojmenoval, věnoval v první polovině 90. let publikace Zdeněk Beneš.¹⁴ Podobně

¹² Hayden White: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore 1978, s. 89. Cit dle: New Historism, s. 67–68.

¹³ Jaroslav Marek: *Historikův diskurs*. Dějiny a současnost 14, 1992/2, s. 2–4; též: *Příspěvky k typologii historikova textu*. Český časopis historický 91, 1993, s. 531–544.

¹⁴ Zdeněk Beneš: *Historický text a historická kultura*. Praha 1995; též: *Historický text a historická skutečnost. Studie o principech českého humanistického dějepisectví*. Praha 1993.

historiografická produkce stojí mimo zájem literárních vědcům, byť vzhledem k výše zmíněným důvodům by se klidně mohla stát předmětem jejich výzkumu.¹⁵ Dosud nejnověji se tomuto tématu u nás věnoval Milan Řepa.¹⁶ Ve své ojedinělé práci *Poetika českého dějepiscectví* ukázal, že propojení literární vědy a historie může být opravdu funkčním přístupem k látce, která se jeví jako poznaná a badatelsky již vyčerpaná. Řepa se totiž (tak trochu kacířsky) rozhodl, že odhlédne od hlavní funkce historiografických děl – předávání poznatků o době minulé – že je nebude chápat jako pomyslný článek řetězu vývoje historické vědy, ale zaměří se na jejich formální stránku, která je (paradoxně) mnohem trvalejší a času odolnější než jejich obsahová stránka. Slovo paradoxně užívám záměrně – historiografická díla čteme převážně za účelem nabytí poznání o historii, přičemž formální stránka zůstává opomíjena nebo se maximálně omezujeme na tvrzení typu: dobře se to čte nebo je to napsáno „sušším“ stylem. Zatímco krásnou literaturu čteme především kvůli její umělecké a estetické funkci a zapomínáme, že je doslova „napěchována“ historickými údaji o své době, prostředí a také autorovi. Vraťme se však k Řepově práci. Na textech českých historiků 19. a první poloviny 20. století výtečně ukázal, jakými prostředky bývá historikův text vystavěn. Nejde zde jen o tropy, na jejichž kritice se zastavili někteří z recenzentů knihy, ale také o kompozici a styl, jímž je dílo psáno. Řepa rozebral čtyři základní kategorie (postava, čas, pohled a děj), na nichž vyprávění spočívá. Navíc kromě nepřeborného množství výrazových, kompozičních i argumentačních prostředků, které se historikovi nabízí při ztvárnění jeho poznatků, se autor zaměřil i na různé techniky, jejímž prostředím dějepisce získává čtenářův respekt nebo přízeň. Ty nazval strategie (autor, sdělování, působivost a soud).¹⁷

Řepova publikace dokazuje, že spojení literární vědy a historiografie může být velmi přínosné a co víc – myšlenkově inspirativní. Obě disciplíny si mají navzájem co nabídnout. Jazykověda i literatura má co nabídnout nejen dějinám dějepiscectví, ale i samotné historii (to ostatně dokládají práce V. Macury či J. Macka). Možná právě filologicko-areálová studia se stanou platformou pro hlubší prolnutí těchto vědních oborů.

¹⁵ K tomu více srov. Milan Řepa: *Poetika českého dějepiscectví*. Brno 2006, s. 9–26.

¹⁶ Milan Řepa: *Poetika českého dějepiscectví*. Brno 2006.

¹⁷ Tamtéž, s. 207–245.